

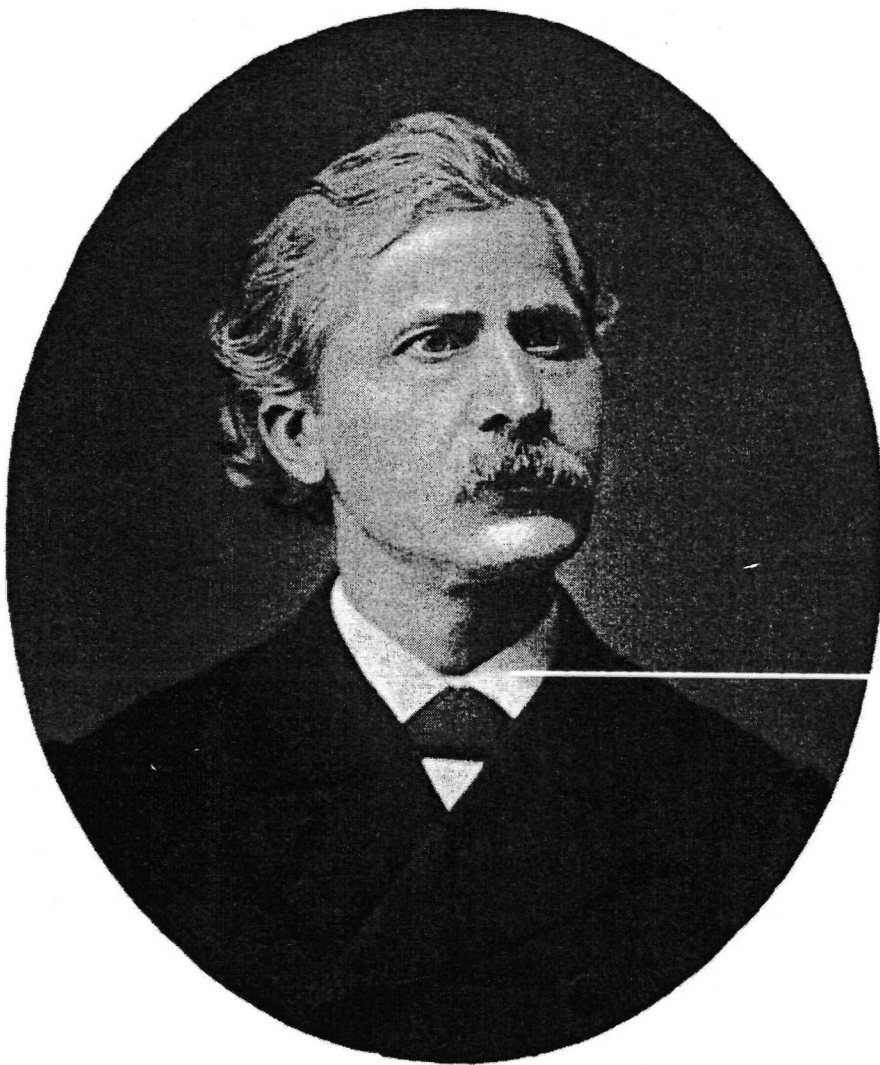
INTERNATIONALEN: IN OPENBAARHEID

Eind augustus 1869 raakte de voorbereiding van een formele Amsterdamse afdeling van de Internationale in een stroomversnelling. Sedert de publicatie van het manifest der Brusselse broeders in het *Amsterdamsch Volksblad* was precies een jaar verstreken. Berichten over de vorderingen werden door de Algemene Raad in Londen ontvangen en de Antwerpse afdeling ondersteunde de Amsterdammers in hun streven.¹ De Amsterdamse Internationalen slaagden er ondertussen in een aantal kringen van lokale werklieden te mobiliseren.

Al tijdens de staking op de Eilanden was een begin gemaakt met de voorbereidingen voor een echte afdeling van de Internationale in Amsterdam, los van de Bouwmaatschappij. Die laatste dreigde ten onder te gaan door een ongeluk, dat veler hoop op een eigen woning deed vervliegen. De leden stapten in april 1869 even massaal en plotseling op als ze een paar maanden tevoren waren toegetreden, en eisten restitutie van hun dure dubbeltjes. Die grootscheepse uittocht was veroorzaakt door berichten als zou de kas zijn verduisterd. Penningmeester Y. Z. Kool had wel een verklaring, maar die vermocht niemand van zijn goede trouw te overtuigen. Thuis in de Goudsbloemstraat had hij de kas zitten opmaken, maar was daarbij even van tafel opgestaan. Zijn vrouw zag wat papiertjes op de keukentafel liggen en had die, nijver en proper als altijd, in de kachel geworpen. Zo waren een biljet van honderd en een van vijftig gulden in rook opgegaan. Onder de achtergebleven spaarders liepen de gemoederen zo hoog op, dat de politie eraan te pas moest komen om vergaderingen niet op een handgemeen te doen uitlopen. In de beweging zou nog heel lang bitter worden gegrapt over de 'kool' die de Bouwmaatschappij was gestoofd.² Van de onfortuinlijke penningmeester werd nooit meer iets vernomen.

IN OPENBAARHEID

De Internationalen vergaderden op 30 augustus 1869 voor het eerst formeel, in een lokaal op de Nieuwmarkt. De opkomst viel tegen, en zal waarschijnlijk vooral hebben bestaan uit werklieden die al eerder in aanraking waren gekomen met de initiatiefnemers. In ieder geval werd de overgrote meerderheid van de

[7] Kleermaker Hendrik Gerhard, 'de oude'.

aanwezig staande de vergadering lid.³ Onder degenen die tot de bijeenkomst hadden opgeroepen, waren de vakverenigingsmannen van de Eilanden, vertegenwoordigd door de Kattenburger smidsgezellen Ansingh en Maagdenberg en de scheepstimmerman Assenbroek. Voorzitter werd H. Smit, metselaar op de Koninklijke Fabriek van Van Vlissingen en sinds november 1868 lid van de Bouwmaatschappij. Meer op de achtergrond bleef een aantal 'intellectuele' leden die afkomstig waren uit De Dageraad: Hendrik Huisman, H.H. Timmer en H.G. Kalshoven.⁴ Wel beschikten de laatste twee over verreweg de grootste erva-

ring in het verenigingsleven. Als zeventienjarige jongeling was de handelsreiziger Henri Timmer al rond 1856 door Hartman ingewijd in de geheimen van de werkliedenorganisatie, toen nog in diens Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand. In 1853 had Kalshoven diezelfde Maatschappij zelfs nog helpen oprichten.⁵ Behalve deze 'bijna-heren' was ook een aantal werklieden afkomstig uit Dageraadskringen. Dat gold voor de smeden Ansingh en Maagdenberg, maar ook voor de kleermakers J.H. Gilkens en Hendrik Gerhard.⁶

In de nu publiekelijk optredende afdeling van de Internationale, die als Nederlandsch Werklieden Verbond (NWV) door het leven zou gaan, traden aanvankelijk niet de Dageradianen of Eilanders, maar drie jonge typografen, J.H.F.H. Wollring, J. van den Berg en C.P. Michon van de Amsterdamse ANTB, het sterkst op de voorgrond. Dat deze hechte drieschaar niet terugschrok voor een publiekelijk optreden, was al eerder gebleken: van hun hand was eind mei het dichtbundeltje *Typografen-Ontboezemingen* verschenen, ten bate van de gezinnen van stakende scheepstimmerlieden. Een maand later hadden zij gezamenlijk een hoofdrol gespeeld in de Amsterdamse typografenstaking.⁷

Wollring, Michon en Van den Berg waren rond de 25 jaar en hun optreden was anders dan tot dan toe voor vakverenigingsmannen gewoon was. Aan durf en brutaliteit ontbrak het hun niet, wat bleek bij een 'heibeltje' tijdens de kermisdagen. Met een verzoek om vrijkaartjes voor een tentoonstelling hadden Wollring en Van den Berg zich toen – waarschijnlijk met een slok op – gemeld bij het huis van patroon De Hoogh, die zijn bediende liet zeggen dat hij niet thuis was. Van den Berg en Wollring hadden het niet geloofd, waren het huis binnengestormd en hadden de drukkersbaas inderdaad aangetroffen. Die had nog geprobeerd de visite eigenhandig de trap af te smijten, maar moest uiteindelijk politiehulp inroepen. Voor twee hoofdbestuurders van de ANTB was een incident als dit natuurlijk hoogst ongepast, en de vrolijke kermisgangers werden tijdelijk geroyeerd.⁸ De derde jongeling, C.P. Michon, voldeed evenmin aan het ideaalbeeld van de fatsoenlijke, slechts naar zedelijke verheffing dorstende typograaf. Een tijdgenoot zou Michon later omschrijven als:

Een heethoofd, een soort van nederlandschen Marat, wiens stereotype roode das en slordige kleeding hem tot mikpunt maakten veler spot.

Sinds de staking had Michon niet meer aan het werk kunnen komen, en de melkboer bij wie hij een kamer in de Bethaniënstraat huurde, wist de politie nog te vertellen dat hij gewoonlijk pas heel laat thuiskwam.⁹ In de schoot van de Internationale moeten verschillen in temperament en levensstijl voor de nodige spanningen hebben gezorgd. Nog dertig jaar later zou Henri Timmer, optredend als anonieme getuige, de informatie leveren voor een vinnig oordeel over het drietal:

Zij behoorden juist tot het groepje schreeuwers, niet al te best deugend voor tevig organizaciewerk. En bovendien – en dit woog misschien nog zwaarder – het waren mannen die van een vrolijk leventje hielden en die met hun administratie – ook die ondervinding moest worden opgedaan – niet al te nauwkeurig waren.¹⁰

Op 4 september 1869, nog geen week na de vergadering op de Nieuwmarkt, verscheen het weekblad *De Werkman, Orgaan voor Arbeidersverenigingen*, met de mededeling dat het 'in andere handen' was overgegaan. Het 'groepje schreeuwers' dat 'niet al te best' gedeugd zou hebben voor organisatiewerk, had daarmee een geweldige slag geslagen. Vanaf dat moment voerde Wollring de redactie van *De Werkman* vanuit de Goudsbloemstraat, terwijl zijn vriend Jan van den Berg de verspreiding vanuit de Egelantiersstraat verzorgde en schoonvader Vislaake zijn drukpers in de Rozenstraat beschikbaar stelde. Uitgever werd Johannes W. Braun uit de Molsteeg, uitgever van Evert Hartman, maar ook van de *Typografen-Ontboezemingen* en tevens betrokken bij de acties van Klaas Ris. In *De Werkman* beschikte het Nederlandsch Werklieden Verbond over een geducht wapen in de strijd om de publieke belangstelling. Formeel zou *De Werkman* nimmer het orgaan van het nwv worden. Wel bood het de Internationalen zo veel ruimte, dat het plan voor een eigen weekblad, dat de *Standaard des Volks* zou gaan heten, kon worden opgegeven.¹¹

WERKLIEDEN UIT ALLE VAKKEN

Nadat het nwv op dinsdag 5 oktober in het lokaal van de heer Van Os op de Nieuwmarkt bij de Koningstraat officieel was 'geconstitueerd' en een bestuur had gekozen, startte een reeks van openbare vergaderingen. Na ruim een jaar van omzichtige voorbereidingen in de schaduw trad de Internationale daarmee in het volle daglicht. De eerste van deze bijeenkomsten voor werklieden 'uit alle vakken' vond op zondagmiddag 21 november plaats in het bekende lokaal De Vereniging in de Warmoesstraat, waar ook De Dageraad vaak vergaderde. Aan de groot opgemaakte oproep in *De Werkman* werd goed gehoor gegeven: 700 Amsterdammers kwamen op, van wier volgens het opgetogen verslag nagenoeg 300 lid zouden zijn geworden.¹²

De schaarse ooggetuigenverslagen van deze eerste bijeenkomsten laten zien hoe de Internationalen probeerden hun publiek warm te krijgen voor het nwv. De indrukwekkend kalme en bedachtzame kleermaker Hendrik Gerhard moet er gesproken hebben over zijn communistische toekomstvisioenen, zoals hij eerder al in De Dageraad had gedaan. Of al zijn toehoorders zijn beeld van een komend Arcadië zonder eigendomsrecht ten volle begrepen hebben, mag overigens betwijfeld worden. Een politiedienaar vatte het geheel tenminste samen als een klacht 'over belastingen'.¹³ Een vast punt op het programma lijkt het voorle-

zen van de reglementen te zijn geweest. Daarin stelde het NWV zich ten doel, de belangen der werklieden op geoorloofde en wettige wijze te bevorderen en tegelijkertijd 'eendracht en verbroedering onder de leden' te bevorderen. Veredeling en verheffing zouden worden nagestreefd door 'het voeren van gedachtewisseling over de algemeene belangen der werklieden in bijeenkomsten of vergaderingen', maar ook door te strijden tegen ingeslopen misbruiken, als het langer dan tien uur daags werken. De Internationalen durfden in hun reglement zelfs openlijk te verkondigen dat zij elkaar onderling zouden steunen bij werkstakingen en beloven: 'hen te ondersteunen, die, door te strijden voor de belangen der werklieden en der *Internationale*, werkeloos zijn geworden'.¹⁴ Daarmee kreeg het publiek een mengsel van bekende thema's en een nieuwe aanpak voorgeschoteld. Eendracht, verbroedering en zelfs het voeren van gedachtewisselingen ter verheffing en veredeling sloten aan bij een bestaande denkwereld en praktijk, maar het tevoren aankondigen werkstakingen te zullen ondersteunen, was een uitdagende noviteit. Met de herinnering aan de twee grote stakingen van Amsterdamse scheepstimmerlieden en typografen nog vers in het geheugen, sloeg de boodschap goed aan.

Ook het internationale karakter van de nieuwe werkliedenvereniging maakte indruk. De uitlatingen van een Amsterdamse timmerman tonen aan, dat men zich in Amsterdam een nogal overdreven voorstelling van de macht der Internationale maakte. Hij vroeg zich af wie de belangen van de werkman beter zou kunnen verdedigen dan de Internationale met haar 'honderdduizenden' leden in 'alle landen': 'Wij moeten dus allen leden worden van die vereeniging, want "eendracht maakt macht"'.¹⁵ Deze hooggespannen verwachtingen werden waarschijnlijk gewekt door de berichtgeving in *De Werkman*, waarin nu wekelijks te lezen viel over massale stakingen in Engeland, Zwitserland of Silezië, over revolutionaire banketten in Barcelona waar duizenden aanzaten, en zelfs over een bloeiende kolonie van wel 1400 Duitse communisten in het Amerikaanse Iowa, die 'alles' gemeenschappelijk deden, 'waarbij zij zich zeer goed bevinden'.¹⁶

Het bericht van een bezoeker aan de derde openbare bijeenkomst, nu in een feestzaal op de hoek van de Suikerbakkerssteeg en de Nieuwezijds Voorburgwal, maakt duidelijk dat het publiek van meer dan alleen gloedvolle woorden genoot. Bakker Bernard Dumans had tot de eerste vijftig leden van de Bouwmaatschappij behoord, maar was tot zijn spijt verhinderd geweest de eerste twee openbare bijeenkomsten van het NWV bij te wonen. Op 13 december was hij er wel, maar nauwelijks had de tweede spreker het woord genomen,

of er ontstond een drukte door het bedienen van gasten, welke ongelukkiglijk juist vlak naast de voornoemde spreker hadden plaats genomen, en daarbij duurde het zoo beestachtig lang eer die bediende geld teruggegeven had [...] waar tot overmaat van ramp nog bij kwam, dat hij toevallig vlak vóór den spreker stond en deze daardoor voor 't oog van een aantal toehoorders geheel verborgen was.¹⁷

Dumans zag zelfs drie aanwezigen in slaap sukkelen, maar liet zich door deze 'dooede dienders' en 'nathalzen' niet ontmoedigen. Als enthousiast novice van de Internationale deed hij meteen maar een suggestie, die laat zien dat de mannen van het nwv de techniek van het openbaar vergaderen nog niet helemaal in de vingers hadden. Bernard Dumans vroeg zich af,

of er geen mogelijkheid zoude bestaan, om de sprekers of redenaars voortaan op eene verhevenheid te doen plaats nemen, daar ik opgemerkt heb [...], dat zij gelijkvloers staan met hunnen toehoorders.¹⁸

Een dergelijke verhevenheid leek onontbeerlijk, niet alleen om de sprekers in staat te stellen over de hoofden van bedienende tappers heen te spreken, maar tevens om hun de nodige waardigheid te verschaffen. Het eerste jaarverslag van de Amsterdamse Internationalen vermeldt dan ook met zekere trots de aanschaf van een spreekgestoelte.¹⁹ Tegen de dorst van de bezoekers hielp het niet: meermalen stelde de politie vast, dat tijdens de vergaderingen 'een nogal ruim gebruik' werd gemaakt van sterke drank, of dat 'vrij wat' bier en sterke drank werd verteerd.²⁰ Voor sobere Internationalen als Bernard Dumans en Hendrik Gerhard bleef het drinken een ergernis, maar voor een deel van de bezoekers moet juist de 'natte' gezelligheid de aantrekkelijkheid van de bijeenkomsten aanzienlijk hebben verhoogd.

Om openbare meetings voor een groot publiek te houden, was ruimte nodig, en die werd moeilijker te vinden naarmate het nwv bekender werd en groter weerstand opriep. Als om die weerstand te rechtvaardigen werd de naam van de organisatie nog wat aanstootgevender: in plaats van Nederlandsch noemden de Internationalen zich vanaf 1870 Internationaal Werklieden-Verbond (iwv). Al in januari 1870 werd de Internationale uit het hart van de stad verdreven, nadat de politie bij verschillende zaalverhuurders vragen was komen stellen. Een toevlucht vond men in de Plantage, waar de uitbater van zaal Vliedzorg onderdak durfde te verlenen. In Vliedzorg hadden eerder de stakende Bijltjes vergaderd, voor wie het niet ver van huis was geweest. Een belangrijk deel van de iwv-aanhang woonde echter aan de andere kant van de stad, in de Jordaan.²¹ Het bestuur vreesde dan ook dat de verhuizing de opkomst geen goed zou doen: "'Het is zeer ver van mijne woning!'" zullen vele onzer leden, en terecht, uitroepen.' Maar een andere keuze had men niet en welbeschouwd was een wandeling van een halfuur op maandagavond toch niet teveel gevraagd voor zo een groots doel? Misschien zou nog wel veel groter lijden gedragen moeten worden, 'aleer wij ons hebben krachtig gemaakt om onzen voet neer te zetten op den drakenkop van het gezach, den dwang, de achteruitzetting!'"²² Het was voor het eerst dat de Internationalen in *De Werkman* een zo felle toon aansloegen. De 'zaalafdrijving' lijkt dan ook een voorname factor ten gunste van radicalisering te zijn geweest. Dat hun de toegang tot het centrum van de eigen stad werd ontzegd, kwam blijkbaar hard aan. Achteraf bleek een halfuur lopen na de werkdag inderdaad

teveel, of er moet een andere reden zijn geweest om de reeks bijeenkomsten voor werklieden uit alle vakken af te breken. Twee jaren lang, van januari 1870 tot december 1871, belegden de Internationalen uitsluitend bijeenkomsten voor vakgenoten of strikt besloten vergaderingen voor leden.

De draad werd weer opgenomen op de allerlaatste dag van 1871, op initiatief van een nieuwe Gemengde Vereeniging, gevormd uit Internationalen voor wie geen vakorganisatie bestond. Op 31 december werden alle werklieden uitgenodigd voor een vreedzaam overleg over lotsverbetering, dat vrijwel gelijktijdig zou plaatsvinden in lokalen op Rapenburg, Oostenburg en in de Stilsteege achter het Paleis.²³ In de weken die volgden, zouden soortgelijke vergaderingen op zondagen worden gehouden, waarbij het aantal vergaderplaatsen toenam tot zes en de verspreiding over de buurten verbeterde met lokalen in de Jordaanse Boomstraat en bij de Hooge Sluis, aan de zuidoostelijke rand van de stad. Dit laatste lokaal, voorheen bekend als De Steenen Molen en recent tot Dalrust omgedoopt, was groter dan de andere gelegenheden en zou de belangrijkste publieke tribune van de Internationale in Amsterdam worden. Het was, voor wie uit de Jordaan moest komen, minstens even ver lopen als Vliedzorg in de Plantage, maar de Dalrust-bijeenkomsten werden op zondagmiddag in plaats van op maandagavond gehouden. Een wandeling langs de Amstel of de Buitensingel was een gebruikelijk zondags uitje, en de keuze voor de half vervallen uitspanning Dalrust, gelegen bij de plek waar beide wandelroutes elkaar kruisten, zou dan ook een bijzonder gelukkige blijken.

DALRUST

Onbetwist voorman van de Gemengde Vereeniging en hoofdrolspeler in Dalrust werd Klaas Ris, van wie tot dan toe binnen het rww weinig was vernomen.²⁴ De tweewekelijkse bijeenkomsten in Dalrust leken zelfs min of meer een privé-onderneming van Ris, die er met zijn optreden in slaagde een vast publiek van tussen de 150 en 400 man te trekken. Ris was niet te beschroomd om voortdurend zelf op de voorgrond te treden. Bijvoorbeeld door op zondag 29 september 1872 eerst aan te kondigen twee adressen van zijn hand voor te zullen lezen, maar, alsof dat nog niet genoeg was, te beginnen met een voordracht uit zijn eigen brochure *De achterlaadgeweren in verband beschouwd met de volksweerbaarheid, de koopmansbeurs, de ploeg en de werkende stand*.²⁵ Zelfs zijn persoonlijke kwestie met de Amsterdamse brandweer werd het publiek niet onthouden. Bijna tien jaren nadat hij zijn premies als pijpvoerder was misgelopen, achtte Ris de zaak nog altijd van voldoende belang om er in Dalrust uitgebreid van te verhalen.²⁶

Zo er anderen dan Klaas Ris spraken, lijken zij zich veelal aan diens luimige aanpak te hebben gespiegeld. Dat bleek bijvoorbeeld tijdens beraadslagingen in Dalrust over de vraag welk geschenk de koning ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum zou moeten krijgen. Ris wilde hem een memorie van grieven aanbie-

den, zodat de koning eindelijk eens iets kreeg wat hij nog niet bezat, dat wilde zeggen: kennis van het volk. Iemand in de zaal had een nog leuker idee en op-
perde de koning een bril aan te bieden, 'die zoo scherp ziende was dat Hij daar-
mede in de woningen der werklieden kon dringen'.²⁷

Oude bekenden als Albert Hofman kwamen dankzij de volksbijeenkomsten in Dalrust weer in beweging. Hofman liet de oude grief omtrent zijn oneervol ontslag uit de schutterij rusten en bereed nu een nieuw stokpaard: de vergiftiging van het Amsterdamse werkliedenfolk met ondeugdelijk vlees. Als slager wist Hofman de suggestie van deskundigheid te wekken. Op de eerste kerstdag van 1873 bracht hij met veel pathos een schandaal aan het licht: goedkoop aangeboden paardenvlees zou afkomstig zijn van zieke en gestorven dieren, waarvan de kadavers onder toezicht van corrupte inspecteurs 'dood' werden 'geslacht'. Een reeks spreekbeurten in Dalrust en Hofmans artikelen in *De Werkman*, *De Amsterdamsche Gids* en het *Algemeen Amsterdamsch Advertentieblad* baarden niet weinig opzien en leidden zelfs tot een officieel onderzoek door de gemeente. Dat zou overigens uitwijzen dat het vlees in Hofmans eigen slagerij in de Spuistraat niet helemaal zuiver op de graat was, maar zulks kwamen noch de bezoekers van Dalrust, noch de lezers van *De Werkman* te weten.²⁸

Voor de dienaren van politie, evenals de 'burgerlijke' pers steeds aanwezig om van het gebeurde in Dalrust verslag te doen, was het chaotische verloop van de Dalrust-bijeenkomsten soms om wanhopig van te worden. Zo werd de bijeenkomst van 13 oktober 1872 door Ris om 13.00 uur nog ordelijk geopend met het voorlezen van de agenda, waarvan Inspecteur J.A. Hazenberg nauwgezet aantekening maakte. Maar nadat Ris aansluitend had opgemerkt dat burgemeester en wethouders beter burgemeester en 'Wetsverdraaijers' konden heten, werd de agenda verder geheel uit het oog verloren. Ris vertrouwde zijn gehoor toe, dat wanneer hij zijn gemoed zou volgen:

'hij huiverde om het te zeggen', die lui in hun nek zou pakken, hun door de glazen gooijen, zoodat zij in de Achterburgwal zouden terecht komen.²⁹

Inspecteur Hazenberg heeft zich de moeite bespaard, precies te noteren wat er daarna allemaal nog te berde werd gebracht: 'Er werden vervolgens allerlei flauwe aardigheden gedebiteerd, geheel afwijkende van de te behandelen zaak.' Dat ging twee uur lang door, tot Ris een pauze van 5 minuten inlaste. Na de pauze zou het tweede punt op de agenda worden behandeld, 'doch [men] kwam tot geen resultaat, doordien men was voortgegaan met praatjes geheel afwijkende van het te behandelen punt'.³⁰ De zondagmiddagen in Dalrust boden veelal meer vermaak dan intellectuele vorming. Eén aspect van het toekomstige communistische Amsterdam, zoals Hendrik Gerhard het schetste, leek daarmee in Dalrust al te worden verwezenlijkt:

Er zijn rondom op den Buitensingel, nagenoeg op gelijke afstanden van elkan-
der, 4 groote etablissementen gelegen, alles smaakvol ingericht, met tuinen
daaraan verbonden, waarin de jeugd zich naar hartelust kan vermaken.³¹

Een communistisch Amsterdam liet nog op zich wachten, maar in Dalrust ver-
maakten jong en oud zich alvast naar hartenlust.

Dat in Dalrust veel gelachen werd, betekende niet dat het werkmansstreven
er altijd even gemoedelijk werd opgevat. De bijeenkomsten boden revolutionair
vuurwerk en spektakel, en ook daarvoor was het publiek een tijd lang te vinden.
De teksten die Ris er voorlas of uitsprak, waren zelden mild. In *De achterlaadgewe-
ren*, dat dateerde van 1867 maar waaruit hij nog in september 1872 in Dalrust las,
had Ris bekend dat, wanneer hij had kunnen bidden, hij bidden zou om veel
geld voor de aanschaf van 100.000 achterlaadgeweren. Die zouden dan bestemd
zijn voor een korps dat 'de rechtvaardigheid' moest handhaven, en daarbij niet
zachtzinnig zou optreden:

Zij die een arbeider zijn loon onthouden moeten terecht staan en bij volhar-
ding ter dood worden gebracht, want ze zijn gevaarlijker dan de cholera.³²

Toch werd in Dalrust de oplossing van het sociale vraagstuk niet in de eerste
plaats gezocht in revolutionair geweld. Welbeschouwd was er niet één oplossing
of strategie die er de eerste plaats innam, maar kwam er van alles tegelijk aan
bod. Natuurlijk werd soms aangedrongen op verenigingen vakorganisatie, maar
veelvuldiger waren de pleidooien voor algemeen kiesrecht, voor opheffing van
het recht op eigendom of voor een hogere exportbelasting die het vlees betaal-
baar moest maken. Verder werd ook wel gepleit voor het bouwen van goedkope
arbeiderswoningen door de gemeente en het omvormen van kazernes in 'leer-
scholen voor onderwijs, handel en nijverheid'.³³ Geëmigreerde Internationalen
kwamen bij bezoeken aan Amsterdam in Dalrust vertellen over hoge lonen en
de kracht van de arbeidersbeweging in het buitenland en propageerden zelfs
migratie als oplossing van de sociale kwestie.³⁴ Een coherente visie en strategie
zou in Dalrust echter niet tot ontwikkeling komen, en daaraan was het ongerich-
te optreden van Klaas Ris medeschuldig.

Op zondag 10 november 1872 moet het de bezoekers geduizeld hebben. De
bedaarde Gerhard verklaarde er onomwonden een geheel nieuwe maatschappij
te willen, en jongeling I.S. van der Hout verduidelijkte een en ander met een
onverbloemde verwijzing naar de Franse Revolutie:

Op nieuw zou dan '89 geboren worden en op de puinhopen der tegenwoordige
maatschappij zal een nieuwe, veel betere maatschappij gesticht worden, want
de tegenwoordige is verrot.³⁵

Ris leek op deze novemberdag niet minder revolutionair gestemd, toen hij verklaarde dat zijn haren en baard weliswaar grijs begonnen te worden, maar dat de werklieden 'regt *zullen* krijgen, al moest hij er ook zijn kop aan wagen'. In algemeen kiesrecht zag hij nu eens geen oplossing, wel in een nieuwe grondwet. Niet een grondwet evenwel die de macht aan het volk zou brengen, maar een die de koning moest bevrijden van zijn ministers en de Tweede Kamer. Want wanneer de koning zijn macht weer zou hebben herwonnen, zou hij die kunnen aanwenden 'om diegene recht te verschaffen, die het nu niet kan krijgen, zooals maar al te vaak gebeurt'.³⁶ Daarmee hielden de Amsterdamse Internationalen in één openbare bijeenkomst zowel een pleidooi voor een gewelddadige revolutie tegen het private eigendom, als voor een autocratisch koningschap. Over een voorspelbaar of eentonig programma hadden de bezoekers van Dalrust in ieder geval niet te klagen.

De opwindendste Dalrust-bijeenkomsten waren in november 1872 echter al verleden tijd. Die waren een paar maanden eerder, in de nazomer, gehouden. Salomon van der Hout had er op de laatste zondag van juli gesproken over de hoge huren en het gebrek aan woningen, en om daaraan iets te doen werd een rekwest opgesteld waarin burgemeester Jonkheer C. J. A. den Tex werd gevraagd om een vast tarief voor huurprijzen, en verder overheidsingrijpen ter leniging van de woningnood.³⁷ Op de bijeenkomst van zondag 11 augustus werd het rekwest door de aanwezigen goedgekeurd. Die middag kwamen rond 3 uur de eerste berichten op het hoofdbureau van politie binnen, dat vanaf Dalrust 300 man 'en corps' op weg waren naar de burgemeesterswoning in de 'Gouden Bocht' van de Herengracht (bij de Spiegelstraat). In de Plantage liep rond dat tijdstip een vergadering van bij de Internationale aangesloten smidsgezellen af. Ook zij bleken op de hoogte van de elders gehouden optocht. Agenten hoorden hen zeggen dat de vergaderden in Dalrust optrokken naar het Kaasplein, 'om vandaar uit een optocht te houden, dat het een deel der Internationale was wier zoeken het is de Koning en de regeering weg te krijgen'. Een halfuur later stonden Ris en de zijnen, onderweg vermeerderd tot wel 500 man, voor een dichte deur: de burgemeester bleek niet thuis.³⁸

Het rekwest lieten Ris en Van der Hout toen maar achter in handen van de huisknecht van de burgemeester, maar daarmee was de zaak niet afgedaan. Twee weken later, op zondag 25 augustus 1872, kwamen niet minder dan 1400 Amsterdammers horen wat de burgemeester geantwoord had. Zaal Dalrust kon maar 400 mensen herbergen en was dan ook 'stampvol bezet', terwijl buiten 'wel ruim 1000 personen van allerlei stand doch meestal werklieden' wachtten op wat ging komen.³⁹ Binnen kon Van der Hout het kort houden: twee dagen tevoren was hij ontboden en had van de burgemeester persoonlijk gezegd gekregen dat het rekwest aan het verkeerde adres was bezorgd. Met de goede raad zich voortaan tot de koning of de Tweede Kamer te richten, was hij weer naar huis gestuurd. Na dit relaas vroeg Klaas Ris het verontwaardigde gehoor of het nog eens de straat op wilde, en kreeg daarop een enthousiaste reactie. Gesterkt door een serie korte

toespraken, waarin achtereenvolgens woningbouw van gemeentewege, een nieuwe maatschappij op coöperatieve grondslag, algemeen stemrecht en het oude plan van de Bouwmaatschappij werden aangeprezen, verzocht Klaas Ris de aanwezigen 'met vieren voor het gebouw waarin de vergadering gehouden was aan te treden' en begaven de Internationalen zich op weg.⁴⁰

Burgemeester Den Tex was ditmaal wel thuis en trad met een wethouder en enige politieagenten naar buiten. Hij toonde zich weinig ingenomen met het bezoek, dat zich tegen halfdrie aandiende. Klaas Ris nam het woord, maar Den Tex weigerde naar hem te luisteren en zei alleen de hem reeds bekende Van der Hout te willen aanhoren. Die legde daarop uit dat men gekomen was om een antwoord te vernemen op het twee weken eerder achtergelaten rekwest. Hoe onverschrokken de demonstranten misschien ook leken, nadat Den Tex hun 'het onvoegzame hunner handelingen onder het oog gebracht' had, dropen allen af.⁴¹ Een opgeluchte burgemeester kon om kwart over drie aan de commissaris des Konings in Haarlem telegraferen: 'De optocht is voorbij[,] de groote massa menschen gaat langzaam uit elkander zoodat ik mij vlei dat de rust weder spoedig hersteld zal zijn.'⁴²

De 'groote massa menschen' toog ondertussen gezamenlijk naar het Koningsplein, waar het ongenoegen omtrent het magere resultaat hunner demonstreren op niet mis te verstane wijze werd afgereageerd op de organisatoren van de demonstratieve wandeling. Terwijl Ris aankondigde dat hij 'nog deze week gedrukte oproepings billetten zou doen gereed maken tot het houden van een naderen optocht', begon de menigte op te dringen en wel zo hardhandig dat Ris en Van der Hout moesten vluchten om niet onder de voet gelopen te worden. Pas na zich een halfuur schuil te hebben gehouden in een tapperij op de Botermarkt, konden zij veilig naar huis.⁴³

De stemming in de stad moet vergelijkbaar zijn geweest met die van het revolutiejaar 1848. Commissaris Steenbergen, belast met het toezicht op de Jordaan, constateerde begin september 1872 mismoedig, dat de volksgeest veel te wensen overliet:

Voor al in de laatste tijden treft men meer dan ooit volksmenigten aan die luide lucht geven aan hunne ontevredenheid en openlijk verklaren, alsdat de kleine man door hunne meer bevoorregte natuurgenoten wordt uitgezogen en dat het beter is zich dood te vechten dan te moeten doodhongereren.⁴⁴

Dat de volksmenigte haar ontevredenheid lucht kon geven door Ris en Van der Hout van straat te verjagen, moet ook voor Steenbergen als een verrassing zijn gekomen.

Nog maar een paar maanden tevoren, in april 1872, hadden ook de 'Internationale' smidsgezellen op de Eilanden ondervonden hoe wispelturig de 'volksgeest' kon zijn. De Internationalen hadden zich tegen de feestelijkheden rond het 300-jarig jubileum van de inname van Den Briel gekeerd. Dat werd hun niet

in dank afgenomen en Ansingh, Maagdenberg en hun kameraad Justinus Theodorus de Leeuw kregen van hun collega's op de Rijks-Marinewerf de rekening gepresenteerd. De Kattenburger traditie getrouw, gebeurde dat op weinig zachtzinnige wijze: Ansingh werd als bekendste Internationaal bij de uitgang van de werf tot staan gebracht en met bliken ketels en kruiken afgetuigd. Zijn vrouw en moeder zagen het vanuit huize Ansingh aan de overkant gebeuren en schoten vergeefs te hulp. De werklieden van de werf weigerden nog langer met Ansingh en de zijnen samen te werken en dreigden zelfs het werk te zullen staken wanneer zij zouden terugkeren. Toen De Leeuw na verloop van tijd (als enige van de drie) zijn werk weer hervatte, werd hij met een honend 'Hoera' door het overige werkliedenfolk ontvangen.⁴⁵ Tijdens de scheepstimmerliedenstaking van 1869 had de Internationale profijt kunnen trekken van oproerige en charivareske tradities op de Eilanden, maar nu bleek dezelfde mentaliteit zich ook tegen hen te kunnen keren.

Na de twee straatedemonstraties vanaf Dalrust in augustus 1872 zijn geen verdere optochten meer gehouden, waarschijnlijk omdat de Internationalen zelf schrokken van de onvoorspelbaarheid van de door hen ontketende krachten. Voor het eerst hadden zij hun aanhang in levenden lijve op straat gebracht, en de afloop mocht nauwelijks bevredigend heten. Met de mobilisatie voor een demonstratieve optocht hadden Ris en Van der Hout aansluiting gezocht en gevonden bij de traditie van oproer. Na het vertrek vanaf Dalrust hadden zich inderdaad troepjes jongelieden bij de stoet gevoegd, die zich onttrokken hadden aan iedere controle. Voor de burgemeester was het voldoende reden nog eens te benadrukken dat optochten zonder zijn vergunning niet waren toegestaan, een boodschap die bekend werd gemaakt middels aanplakbiljetten en een schrijven aan Ris en Van der Hout persoonlijk. Het gaf Klaas Ris weer stof voor een brochure met *Vragen en grieven*, waarin hij weigerde de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor kwajongens die zich onderweg bij de stoet hadden aangesloten.⁴⁶

Voortaan zou Ris het weer jarenlang laten bij dreigende verwijzingen naar de traditie van volksoptochten en oproer. Hij begon er nog diezelfde avond van 25 augustus mee, in een vergadering van dertig houtzagers. Ris deed er verslag van het gebeurde van de afgelopen middag, beloofde de burgemeester met aanplakbiljetten als leugenaar te zullen ontmaskeren, maar verzweeg zijn vlucht voor het opdringende publiek. Wel kondigde hij aan de koning, tijdens de opening van de Staten-Generaal, te zullen herinneren aan diens eed de belangen van het volk te zullen behartigen:

en als hij dan antwoorde, Ik kan er ook niets aan doen dan zullen we zeggen, dan hebben we ook geen Koning nodig die zoovele millioenen van het land trekt en dan moet hij maar weg.⁴⁷

Het was een bekend lied, voor Ris zo goed als voor de toehoorders, maar gevolgen had het niet. Anders dan de burgemeesterswoning op de Herengracht, was Den Haag nu eenmaal niet in één dag te belopen.

DRUKWERK OP STRAAT

Het openbaar optreden van de Amsterdamse Internationalen beperkte zich niet tot toespraken binnen vier muren van feestzalen en tapperijen of de twee optochten naar de burgemeesterswoning. Ook de mogelijkheden die de drukpers bood, werden ten volle benut. In de eerste plaats met de wekelijkse afleveringen van *De Werkman*, die zeker niet alleen de vaste abonnees onder ogen kwamen. De verzonden exemplaren werden door meerdere mensen gelezen: in huiselijke kring, in vertrouwde kroegen en zelfs op de werkvloer. Kleermaker J.F. Vooren wist te vertellen, dat er in Amsterdam maar 'weinig winkels' waren 'waar de gezellen ze er niet onderling op nahouden'.⁴⁸ Waarschijnlijk werden de nummers, zoals bij andere arbeidersbladen binnen en buiten Nederland, gespaard, herlezen en opgevat als een doorlopend geheel in wekelijkse afleveringen.⁴⁹

Jarenlang werd bovendien ieder nummer van *De Werkman* op vaste punten in de stad aangeplakt. Dat dat niet vergeefs gedaan werd, bleek toen men in oktober 1873 met die gewoonte brak. De redactie werd onmiddellijk aangesproken op het feit dat het blad niet meer op de gebruikelijke muren en schuttingen gelezen kon worden. Terecht wees men er daarbij op dat juist langs die weg de inhoud toegankelijk werd gemaakt voor hen wier behoefte het grootst was: zij die voor het blad geen geld hadden.⁵⁰

Pogingen *De Werkman* op straat te verkopen, liepen evenwel op niets uit. De goede raad die de Nederlandse Internationaal J. Th. Potharst vanuit Londen gaf, om het blad door betaalde lopers op straat en in koffiehuisen te laten verkopen, ontlokte de redactie de verzuchting dat zoiets in Londen misschien kon slagen, maar:

Te Amsterdam is er – wij hebben het meermalen beproefd – bijna geen blad op straat te verkoopen, geen persoon zelfs kunnen wij er voor krijgen, tot malle Marte[n] toe, wiens vak het is met pennevruchten van wat of van wie ook de straten te doorkruisen, roepende en schreeuwende, bedankt er voor, daar aan een *mooie moord* vrij wat meer te verdienen is.⁵¹

In grotere herbergen was men beleefd de deur gewezen, in de kleinere 'konden onze loopers in plaats van centen klappen bekomen'. Een uitzondering vormden de paar gelegenheden 'die met ons streven ingenomen zijn' en waar het blad verkocht werd en op de leestafel lag. Die plekken vormden een onlosmakelijk bestanddeel van het netwerk van de Internationalen en konden daarom nauwelijks meer tot de publieke sfeer gerekend worden.

Op muren, schuttingen en urinoirs viel overigens meer te lezen dan alleen de aangeplakte nummers van *De Werkman*. Regelmatig stuitte de politie op gedrukte oproepen voor vergaderingen die waren aangeplakt, uitgedeeld of achter de ramen van tapperijen opgehangen.⁵² Los van dit strikt functionele drukwerk, en veel alarmerender, waren de zo nu en dan verspreide aanplakbiljetten waarin met agressieve spot werd uitgehaald naar politieke tegenstanders, patroons of het bevoegd gezag. Juist dit soort drukwerk trok steeds een nieuwsgierig publiek, dat tijdens het (voor)lezen allicht in gesprek kon raken en onder invloed van de opruiende taal tot daden zou kunnen overgaan.⁵³

Klaas Ris liet het verschijnen van zijn brochures nu vergezeld gaan van aankondigingen op groot formaat, waarin de aandacht van het publiek werd getrokken met opruiende versjes. Zo bijvoorbeeld ter gelegenheid van het gereedkomen van zijn *Vragen en grieven* in september 1872, na de optochten richting burgemeester:

Wilt gij dat regt geschied,
Onthoudt dat ook een ander niet,
Want door onthouding van dat regt,
Maakt gij dat een zwijger zegt
Eerst dient door U den pligt vervuld,
Want anders stijgt mijn ongeduld.⁵⁴

Het reclameoffensief van een katholiek uitgever uit Rotterdam gaf aanleiding tot een geruchtmakende tegencampagne door de Amsterdamse Internationalen. Een zekere pastoor Jansen publiceerde in het voorjaar van 1871 het boekje *Wacht U voor de Internationale*, dat vooral vermaard werd doordat de Amsterdamse Internationalen er zo behendig op inspeelden. Henri Timmer toog naar Rotterdam om de rekening te vereffenen, maar pastoor Jansen deed niet open, naar Timmer later vertelde, omdat hij 'doodsbang voor den vreeselijken internationalist' zou zijn geweest.⁵⁵ Een verhaal dat het in eigen kring zeker goed zal hebben gedaan. Bovendien schreef Willem Ansingh onder het pseudoniem Tubal Kaïn een eigen *Wacht U voor de Internationale*, waarin de Internationale juist werd aangeprezen. Dit boekje kostte maar de helft van dat van de Rotterdamse pastoor.⁵⁶

In mei 1871, op het moment dat in Parijs de *Communards* hun greep naar een nieuwe maatschappelijke orde in bloed gesmoord zagen, verschenen in het centrum van Amsterdam reclamebiljetten voor pastoor Jansens *Wacht U voor de Internationale*. Onmiddellijk begonnen ook in Amsterdam de persen te draaien en in de vroege avond van 26 mei viel naast de Rotterdamse boekreclame te lezen:

Werklieden!

*Wacht U voor den zuurdesem der Phariseën, welke is geveinsdheid! Dit zijn de woorden van den grootsten Democraat Jezus van Nazareth. De internationale stelt zich ten doel alle geveinsdheid uit te roeien en doet den Phariseën den oorlog op leven en dood aan. Begrepen!*⁵⁷

Voor zowel het publiek als de politie, maar zelfs ook voor de meeste Amsterdamse Internationalen, was deze tegenzet een verrassing. Secretaris J. E. Keller sprak namens de Amsterdamse sectie in *De Werkman* zijn hartelijke dank uit 'aan de onbekenden, welke dit billet hebben doen drukken en aanplakken'. Die onbekenden maakten zich overigens wel bekend in de onderste regel van het aanplakbiljet: uitgever A. A. T. Visscher uit de Nes, beter bekend onder het pseudoniem Mr. A. van Brussel, en hoofdredacteur van het radicale spotblad *Asmodée*. Nadat een onbekende 'schennershand' meerdere aanplakbiljetten gedeeltelijk had bekrast, was het deze Adolph Visscher die op hoge toon zijn beklag deed bij Hoofdcommissaris F. de Klopper. Zelfs waagde hij het met een beschuldigende vinger naar diens eigen politieagenten te wijzen.⁵⁸

Als geen ander vertegenwoordigde Adolph Visscher op dat moment in Amsterdam de traditie van de radicale pers die rond 1848 haar eerste hoogtij had gekend. *Asmodée* kon zelfs, als een blad dat nog door Jan de Vries van *De Hydra* in 1854 was opgezet, gelden als de enige ware afstammeling in rechte lijn. Zelf had A. A. T. Visscher, na een mislukte carrière in de advocatuur, in 1849 gedebuteerd met een brochure die verscheen bij N. W. van Nifterick in de Koestraat, drukker van *De Hydra* en de 'communistiche' oproepen die tot het Damoproer hadden geleid.⁵⁹ In het begin van 1869 had hij tot de oprichters van de Amsterdamse afdeling van de Internationale behoord.⁶⁰

Het was geen toeval dat door de wol geverfde volksvrienden als Mr. Adolph Visscher, Albert Hofman en Klaas Ris een centrale rol speelden in het openbaar optreden van de Amsterdamse Internationalen. Juist op het terrein van publieke agitatie beschikten de volksvrienden over meer ervaring dan enig ander bij de Internationale aangesloten circuit. Naast een scherp instinct voor publiciteit hadden de volksvrienden de goede toon en wisten zij hun boodschap te brengen. Wanneer Klaas Ris een vergadering duidelijk wilde maken dat de koning vals werd voorgelicht, zei hij liefst dat de majesteit werd 'verneukt', er waren nu eenmaal genoeg Amsterdamse werklieden die het graag eens zo hoorden zeggen.⁶¹

Het openbaar optreden van de Amsterdamse Internationalen was kortom schatplichtig aan de erfenis van de volksvrienden uit voorgaande jaren. Dat gold voor de betrokken personen, voor de manier waarop gebruik werd gemaakt van drukpers en publieke tribunes, voor de wijze waarop de publieke belangstelling werd gewekt, voor de uitbundige vorm en de niet altijd even coherente politieke boodschap. Het was juist deze oorsprong die de Amsterdamse afdeling van de Internationale haar eigen, specifieke karakter gaf.

De verschillende nationale afdelingen van de International Working Men's Association verschilden onderling aanzienlijk in doelstelling, strategie en politieke stijl. De Internationalen waren in Duitsland grotendeels sociaal-democraten, in de Zwitserse Jura en in Spanje anarchisten, in Frankrijk propagandisten van de coöperatie en in Groot-Brittannië trade-unionisten.⁶² Het optreden van de Amsterdamse afdeling leek deze gecompliceerde verhoudingen op kleine

schaal te weerspiegelen. Elementen van wat in een latere periode vijandige stromingen binnen het socialisme zouden worden, konden in de Amsterdamse afdeling van de Internationale vrijelijk naast elkaar bestaan, zonder aanleiding te geven tot ernstige onenigheid of onderlinge politieke botsingen. Afwisselend en soms gelijktijdig zochten de Amsterdamse Internationalen verlossing in algemeen stemrecht of stakingen, coöperatieve productie of gezamenlijke inkoop, gewapende opstand of petitie aan de burgemeester. Het repertoire van de Amsterdamse Internationalen werd gekenmerkt door een variatie en flexibiliteit die eenduidige ideologische noemers uitsloot.

De mannen van het Amsterdamse iww werden, veel meer dan door politiek-ideologische concepten, gedreven door een mentaliteit die al veel langer onder Amsterdamse werklieden had bestaan. Het was niet moeilijk te zien dat er twee steden tussen Amstel en IJ gelegen waren: het Amsterdam van de weinige rijken en het Amsterdam van de vele armen. Vergissingen waren uitgesloten, de rijken woonden ruim en van alle gemakken voorzien, terwijl de hokken waar de armoe huisde, zoals het in *De Werkman* werd uitgedrukt, 'stonken naar de dood'.⁶³ Om dat te zien hoefden de Internationalen zich niet te verdiepen in de socialistische klassieken. Wetenschappelijke of ideologische termen hadden zij evenmin nodig om het doel van de Internationale te omschrijven. Ook daarin bleef men steeds dicht bij huis: 'de bevordering van den bloei en de welvaart van ons huisgezin!', dat was de concrete inzet van de strijd.⁶⁴ Hendrik Gerhard, de man die van alle Amsterdamse Internationalen nog het meest beantwoordde aan het stereotiepe beeld van een ideologisch bevlogene, bracht enige jaren later de algemene geest treffend onder woorden door, wijzend op het eerste deel van *Das Kapital* van Karl Marx, op te merken:

Onbegrijpelijk dat die man het noodig heeft geacht zoo'n dik boek van 800 bladzijden te schrijven om te bewijzen dat de meerwaarde van den arbeider opgeslokt wordt door een ander en niet in zijn eigen zak terecht komt, dat heb ik mijn heele leven bij ervaring geweten.⁶⁵

Veel meer dan wetenschappelijke abstracties boden de dagelijkse ervaringen met het werkmansbestaan, de nabije en aanschouwelijke rijkdom aan de Amsterdamse grachten en de betrokkenheid bij het welvaren van eigen vrouw en kinderen de bouwstenen voor een socialistische overtuiging.